

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԷ. ՅԱՐԻ 1903

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Վնջարանայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ կարժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 5. ՄԱՅԻՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՅԻՍՆԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆ ՄԸ

1853—1903

Նտարակոյս՝ «իրարագովութիւն», պիտի չհամարուի ընթերցողաց կողմանէ ելծէ «Հանդէսի խմբագրութիւնը», այսօր ընդարձակ տեղ մը կու տայ իւր գործակից-խմբագրողներէն մէկուն: Անուններ կան որ ստէպ կը կարդացուին, ըսյց կան անուններ ալ որ կարդացուելու համար թղթի եւ թանաքի շին կարօտիր, երբ արդէն իրենց շուրջը կուտակած դիգած են համակողներու խմբեր: Ասոնց կարգէն է Վեր. Հ. Շղիշէ Վ. Գաֆթանեան՝ «Հանդէս», գործակիցը: Փութմանք ըսելու որ «Հանդէս», հայ բանասիրական մասին առատ նիւթ մատակարարող եւ առէնէն գլխաւոր լոյկ մնչիկ գործողն եղած է Հ. Գաֆթանեան: Ոչ թէ քաղաքավարական այլ շնորհապարտ գգածուժ մին է որ կը միշ գմեզ այսօր ի մծուտս ծանթացընելու «Հանդէս», ընթերցողաց այս ծերունին, որ իւր գործունայ կեանքը սկսած է ի ծածռակ, կը շարունակէ ի ծածռակ եւ պիտի փափաքէր անշուշտ մնալ ապագային ալ ի ծածռակ. եւ շատ դժուարաւ պիտի համակրի «խմբագրութեան», այս ծեռնարկին, որով հրապարակաւ կը ներկայացընենք զինքը՝ այն դրից մէջ, որուն մէջ կը գտնեն զինքն ըստ միծի մասին իւր այցելու բարեկամները . . .:

Բայց տեսներ զինքը իւր մանկութեան մէջ, իւր «առն կատարելոյ», հասակին եւ իւր պելուր օրերուն մէջ:

Անտոն Գաֆթանեան այս է Յոքելեարին առաջանի անունը, 1828 Օգոստոս 15ին ի Կ. Պոլիս Ղալաթիա թաղը տեսաւ առաջին անգամ՝ աշխարհիս քյոյը: 7—8 տարեկան հասակին մէջ կը յաճախէր Վենետիկի Մխիթարեանց դպրոցը, որ կը գտնուէր նոյնպէս ի Ղալաթիա, այժմու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ դիմացը՝ «Բիւշիք Բարմազ գափու», կոչուած անեւ փողոցին անկիւնը, Հ. Անանիա Ժնկալեանի վարչութեան օրերը: Տարրական ուսմունքն աւարտելէն ետքը կ'անցնի 1840ին, նոյնպէս ի Կ. Պոլիս Վիեննական Մխիթարեանց դպրոցը՝ զոր կը վարէր այն ատեն Հ. Թովմաս Սեւաստեան: 1844 Յուլիս ամիսին կը գտնենք զինքը Հ ընկերներով ի Վիեննա, ուր շատ արագ կ'անցնի Նախապետրաստական աստիճաններէն (1848 ուխտադիր կ'ըլլայ, 1852ին «Հաստիճանները», կ'առնու, 1853ին կիսասարկաւագ, քանի մ'ամիս ետքը սարկաւագ) եւ 1853 Մայիս 1ին կը քարձրացուի յաստիճան քահանայութեան:

Քահանայութեամբ է որ սովորաբար Վիեննական Մխիթարեանի մի «առն կատարելոյ», շրջանը կը սկսի: Ա՛յ այնուհետեւ վանական պաշտօններու «բնու», կը սկսի ծանրանալ Հ. Գաֆթանեանի ուսերուն վրայ. 1854ին Բ. Վերակացու կը կարգուի Մայր Վանքին մէջ: Այս պաշտօնին մէջ կը մնայ մինչեւ 1860 Հոկ. ամիսը: Նոյն տարին կ'առաքուի ի Զմիւռնիա, 1861ին նոյնպէս Հոկտ. ին կու գայ ի Կ. Պոլիս եւ Վարժարանի մէջ ունեցած դասատուութեան պաշտօնէն զատ՝ 33 տարեկան հասակէն կը սկսի իւր սիրական զբաղմունքը:

Միշտ նկատուած է՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն, մարդու մի նախասիրած մէկ ծիւղը՝ գրեթէ 20—30 տարիներ յառաջ մնար դէպքերու եւ պարագաներու մէջ կը գրաւէ զինքը. ի սկզբան անդ անորոշ եւ տարտամ, քայց երթարով կը զօրանայ սրտին մէջ փափաքը՝ լիովին փարելու այն ծիւղին: Զարտուողութիւն չէր կրնար կազմել Հ. Գաֆթանեան: 1861ին ինքնին կը ձեռնարկէ Կ. Պոլսոյ Վանատան մատենադարանը կարգի կանոնի տակ առնելու եւ սկիզբ կը դնէ այն գրոց ցանկերու, որ միշտ մնաց ապագային ա՛յ անելի մեծ ընդարձակութեամբ իւր զխաւոր սիրական գործը: Թէպէտ մինչեւ 1876 կը գտնենք զինքը իւր Վարիչ Կ. Պոլսոյ Վարժարանին, Ժողովողապետի օգնական, Հոգաբարձու, նոյն պաշտօններով ի Թրիեստ, ի Զմիւռնիա, յԱյտըն, քայց վերջապէս կը հաստատուի ի Կ. Պոլիս իւր մատենադարանապետ, եւ իւր խոստովանահայր: Հայ-Կաթողիկէ հասարակութեան մեծամասնութիւնը կը ծաննայ զինքը այս վերջին յատկութեամբը՝ իւր աննկուն գործող մը եւ այսօր «Տիպար-խոստովանահայր», անունը զուգած է իւր «Քանասէր-հաւաքիչ», զեղեցիկ մէկ յատկութեանը հետ: Եւ երբ 50 տարի ետքը՝ այսօր պիտի մատուցանէ իւր Ս. Պատարագը, ապահով ենք որ ներկաներէն չորսին երեքը այս ծերունի Յոքելեարին «Որդիներն», են...: Փութանք ի պարծանս աւելցնելու որ Մխիթարեանի մը յատուկ հաւատարմութեամբ՝ կանոնապահութեան առաջին տիպարներէն հանդիսացած է իւր կրօնակից եղբարց մեր Յոքելեարը, իւր «աշխարհածանօթ», հեգութեամբը եւ հլութեամբը: Բայց ներքող մը չենք ուզեր հիւսել: Դառնանք իւր զրական գործունէութեան: Գարեյլէ սակայն ըորորովն անկողմնակալ ոգով զրիչ շարժել պատուական ծերունոյ մի վրայ, որ գրաւած է ոչ թէ խմբագրութեան մը միայն, այլ նաեւ Կ. Պոլսոյ եւ հեռաւոր ու մերձաւոր ծանօթներու սիրտը...: Տիգրան Արփիարեան կարելի է ըրած այս դժուարին կէտը, 1893ին «Մասիսի», մէջ (թիւ 4000) գրածներովը, եւ գրեթէ 10 տարի ետքը ոչինչ կը գտնենք աւելցնելու այս հրապարակագրին խօսքերուն վրայ, վասն զի այն յիշատակեալ գործունէութիւնն ոչ թէ նուազած

չէ, այլ նաեւ գերազանցօրէն տառնապատկուած: Չննք կրնար այն յօդուածին քանի մը կտորները յառաջ չբերել հոս, որոնք կարծես լուսանկարչային ճշգրտութեամբ կը պատկերեն Հ. Գաֆթանեանն իր իսկութեան մէջ:

“Վանասան հին մէկ սրահին մէջ, պատկերներով ու մատենադարաններով լեցուն, խոշոր սեղանի մը առջեւ կեցած՝ տարիքով ծեր եւ մարմնով ու մտքով աշխոյժ Վարդապետ մը, մեծ բաժին մը կը կենդրոնացնէ իր վրայ իր եղբայրակիցներու այդ գործունէութեան. առաւօտը իր պատարագին կը հասնի, ցորեկը այցելութիւններուն, գիշերը վանական ծառայութիւններուն, եւ չես գիտեր երբ կը գտնէ ժամանակ այնքան մանրակրկիտ ու յոգնեցուցիչ աշխատութիւններ կատարելու որոց մէկ մասը տեսանք՝ Հայ լրագրութեան վրայ երեցած նոր գործին մէջ: Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմբարեան, այդ թագմաշատ գրքին երեսասարդ հեղինակը, սա տողերով կը յայտնէ իր երէց աշխատակցին մասնակցութիւնը.

Ելծեա այս եւ յաջորդ շրջաններու մէջ յիշուած յրագիրներու ամբողջական տարիներն ունեանի տնտեսներու բախտ ունեցաւ, զայն էր պարտիֆ կրօնակից Վ. Հ. Եղիշէ Գաֆթանեան Վ. ին, որուն երկարատեւ ջանքին Միաբանութեան մատենադարանին հայ յրագրաց ժողովածոյքն այս օրս՝ որչափ գիտեմ” մի միակ հարուստն եւ գրեթէ ամբողջացածն է, . . .

... Վաթսնը հինգ (հիմա՝ 75) տարեկան Վարդապետ մըն է հայր Գաֆթանեան եւ քսանը հինգ տարիէ ի վեր ծնունդեւ է բոլոր հայ լրագրաց ցուցակն ու դասակարգութիւնը պատրաստելու: Քսանը հինգ տարին, նոյն իսկ զրով գրուած, որքան կարճ ու կոկիկ է թուղթի վրայ, բայց մտածել անգամ մը իրական քառորդ դարու մը երկարութեան, որոց միջոցին կը պրպտես, կը վագես, կը թղթակցիս, կը գնես, քանի մը հարիւր երեսով հատորիկի մը մի միայն նիւթը պատրաստելու համար, եւ այդ միջոցին կրուած պատրանքները, զգացուած ուրախութիւնները, հոգեկան ու մարմնական ինչ յոգնութիւն կը պատճառեն...,”

Եւ հոս Պր. Տ. Ա. օրինակով մը՝ այսպէս ըսենք — չօչափելի կ'ընէ այն դժուարութիւններն, որ այսպիսի հաւաքածոյքի մը հետ կապուած են: Հետաքրքիրները կրնան կարդալ այս ամէնը՝ “Մասիս”, նոյն թուին մէջ: Կը շարունակէ յօդուածագիրը.

“Ժերմուի Մխիթարեանը... ծնունդեւ է պատրաստելու հայերէն տպագրուած՝ ըլլոր գրքերու հաւաքածուն: Կատարեալ հախիւյզի գործ, որ կը պահանջէ հմտութեան չափ հետապնդող ոգի եւ մտաւորականէնաւելի նիւթական զօհողութիւն. այս գնահատելի աշխատութիւնն ալ բաւական առաջ տարուած է արդէն¹. մէկ կողմէն՝ Հ. Գաֆթանեան կը պրպտէ Պոլսոյ չորս անկիւնները, հին գրատունները, ծեր պատուելիներու եւ անկեալ գրագէտներու մատենադարանները եւ միւս կողմէ կը ղրկէ Վիեննայի վանքը. եթէ ծնող բերած հատորը, հին կամ նոր, կրկին օրինակ է, հատ մը իւր քով կը պահէ... Բայց Հ. Գաֆթանեան՝ խոշոր տետրակի մը մէջ մանրիկ գրքերով նշանակած է իր բոլոր առա-

¹ Վ. Հ. Գաբրիէն Զարգանէլեանի “Մատենագիտութեան, բաւական նիւթ մատակարարած է Հ. Գաֆթանեանի սոյն մատենագիտական ցուցակը եւ սակայն առանց անուան յիշատակութեան՝ ընդհանուր խօսքերով պարզ շնորհակալութեան մի արժանացաւ...:

² Պէտք է անշուշտ հոս որ այս վերջին 10 տարիներու մէջ կատարելագործուած: “Հայ լրագրութեան,”

հեղինակն ալ միացուած է այս բրտնաթոր աշխատութեան իւր բոլոր ոյժն ու կրողը, որով կը յուանք թէ մատենագիտութիւնն ալ պիտի հոտաբարակուի օր մը միշտ քմնադատական եւ պարզ ծնով, եւ պիտի ունենան հոս ալ գիտնական արժէք ունեցող կարեւոր երկասիրութիւն մը:

քումները որք պատկառելի թիւի մը կը հասնին, կը գուրգուրայ այդ ցուցակին վրայ, իբր հոգեհատոր առարկայ մը, եւ այդ սովորաբար անխօսակ Վարդապետը՝ ատենաքան մը կը դառնայ, երբ կը հարցափորձես գինքը՝ իր գրքերուն վրայ: Ծատ իրիկուն, մութին, վանաառուն կը դառնայ թեթեւութեան ու գուարթ դէմքով, վերարկուին տակ պահած ծրար մը. իր եղբայրակիցները կը հասկընան իսկոյն թէ դարձեալ հին գրքեր գտած է...»,

Զենք շարունակէր այս յօդուածը՝ Վեր. Յոքելեարին համեստութիւնը շվիրաւորելու համար. սակայն հարկ է իւր գրական զբաղմանց մէջ տեսնել գինքը, համագուելու համար թէ իւր գործին մարդն է: Կ.Պոլսոյ գրագէտները գործնականապէս իսկ գիտեն յարգել գինքը եւ իրենց շնորհակալութիւններն յայտնելէն շնն դադիր ինքն աշխատի գրական նիւթի մը համար՝ ստիպուին Հ. Գաֆթանեանին դիմել: Միշտ դիւրապատրաստ իրմէ խնդրուած տեղեկութիւններն տալու, խնդրուած լրագրի թուերը կամ՝ զրքի հատորները հանելու եւ անոնց առջեւը դնելու եւ ի հարկին կարելուր մեկնութիւններն ու լուսաբանութիւնները տալու: Այս ալեգարդ ծերունին ալ իրեն համար շինած է մասնագիտական միւղ մի, շատ կանուխէն սկսած, փութով յառաջ տարած, ամէն նոր հրատարակութիւններէն օգտուած, վերջապէս ժամանակի ընթացքին հետեւած եւ ապագային համար միեւնոյն երիտասարդական կորովով դեռ յոգնելու կազմ՝ եւ պատրաստ: —

Հ. Եղիշէ Գաֆթանեան՝ իւր պաշտօններուն եւ ընտրած միւղին բերմամբ, ժամանակ ունեցած չէ զորոց հրատարակութեամբն ալ զբաղելու: Իւր ուսուցչական պաշտօնին մէջ ջանացած է գործնականապէս ալ օգտակար ըլլալ իւր աշակերտաց՝ քանի մը դպրոցական գրքեր հրատարակելով: Մանկուոյն ընթերցանութեան համար հրատարակուած կը գտնենք իրմէ՝ «Եղիսաբեթ», խաչակրաց ժամանակէն վէպ մը, (տպ. 1858). իսկ իբր դասագիրք՝ հրատարակած է՝ «Պատմութիւն հին եւ նոր կոստանթնուս» (Ս. Գրոց Պատմութիւն), ստորին դասու համար, որ 3 տպագրութիւն տեսած է. (Ա. տպ. 1860ին, Բ. տպ. 1871, Գ. տպ. [ընդարձակեալ] 1883): Ունինք նոյնպէս իրմէ՝ «Սկզբնական ընթերցողութեան», գաղ. եւ հայ. տպ. 1872ի, որ իւր պարզ անուան հակառակ՝ քաւական դժուարին գործ մը կը նկատուի, ըստ որում՝ գաղղ. քննարկին դիմացը՝ քառացի հայերէն թարգմանութիւնը դնելէն զատ, իւրաքանչիւր գաղղ. քառիս ալ միշտ նշանակութիւնն կու տայ՝ աւելցնելու համար տողոց քառամբերը: Յիշենք նաեւ «Բոփանդակութիւն գիտութեանց եւ արտաշատից, գեղեցիկ աշխատսիրութիւնն ալ:

Ուրախալի երեսոյթ մը կը համարենք, որ Վեր. Յոքելեարը զիրք հրատարակելն իրեն զխաւոր կէտ նպատակի չէ ընտրած: Գիրք, դասագիրք, պարբերագիրք եւն շատերը կընան հրատարակել՝ քիչ շատ յաջողութեամբ, բայց օրն ի քուն գրատունները դեգերիւ, զբաղարաններու փոշիներու մէջ թաւալիլ, գրքերու հինն ու նորը իրարմէ գատել, մանր նշանակել, համեմատել, գնել, ծախել, այնպիսի զբաղմունք են, որ շատ քիչերու ձիրքն են: Մասնաւոր փափաք, յարում ունենալու է մարդ այնպիսի կարելուր եւ սակայն շատ տաժանակիր աշխատութիւն մը յաջողութեամբ սկսելու եւ մանաւանդ տողուն յարատեւութեամբ շարունակելու համար. այս փափաքն ու յարումը լիովին կը տեսնենք մեր ալեգարդ Յոքելեարին վրայ:

Հայ գրականութեան այսպիսի կարելուր ծառայութիւններ մատուցանող Յոքելեարին ի պատիւ սարքուած հանդիսութեանց մասնակցողներու ծայնակից ըլլալով՝ խմբագրութիւնս ալ կը փութայ իւր ջերմանքով իղծելու մատուցանել Բարձ-

ընդուն, որ համի դեռ երկայն եւ առողջ կեանք մի պարգեւել մեր Հ. Եղիշէ Վ. Գաֆթարեանին: Անոր երեք քառորդ դարու կեանքն համի Ամենատէրը երկարել մինչեւ ամբողջական դար մը, եւ աւելի, որպէս զի սպազայ սերնդեան հետ ինքն Եղեւան ալ, կարենայ իւր հաւաքածոյից ամբողջական տապաքութիւնն տեսնել: Այս է, գիտենք, Եղեւանին սրտին մի միակ ըստմանքը. քայց նաեւ իւր խօսունքամ համակողմնորո իղծն ալ այս է: Թող ապահով ըլլայ Վեր. Եղեւանը, որ շատ հազուագիւտ է՝ զինքը ճանչցողներու մէջ զտանել մէկը որ իրեն նման անշուկ եւ լոկկ-մնջիկ գործող գրական վաստակաւորի մը յարգն ու մատուցած ծառայութեանց կարեւորութիւնը յարգել չզիտնայ: Եւ կրկնապատկուի պիտի այս սրտագոյն համակողմնութիւնն, երբ որ մշ պիտի լոյս տեսնեն եւ ի վայելի քանասիրաց պիտի ընծոնուին այն երկերն, որ տարիներու քրտինքներով շաղախուած, գիտենք թէ իւր սրտին ամենաշերմիկ մէկ անկիւնը գրուած են:

Խմբագրութիւն «Հանդես Ամսօրնայի»,:

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՈՍՏԱՆԻՑ. Ս. ՎԵՐԵԻ. «ԿՈԹՈՂՈՒԿԵ ԵԿԵՆԵՑԻՆ Ի ՀԱՅՍ».

Ընդարձակ երկասիրութիւն մը հրապարակ հանած է Ուսուցչապետ Սիմոն Վէրբեր: Եղեւանը մեր ընթերցողաց անձանթ չէ՝, ինչպէս խորագրը կը ցուցնէ, գլխաւոր նիւթն ընտրած է «Կաթողիկէ եկեղեցին ի Հայս, անոր հիմնարկութիւնն ու զարգացումն» բաժանմանն յառաջ, առհասարակ իրեւ. «քրիստոնէական եկեղեցւոյն, քաղաքակրթութեան պատմութեան, նպաստ մը»: Այս գիրքը, որ մեծ հմտութեամբ գրուած նշանաւոր երկասիրութիւն մըն է, կ'արժէ գտնի քանի մը հարեւանցի գիտողութեամբ ծանօթացնել մեր ընթերցողաց:

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը քննադատորէն ներկայացնել եղած է գրքին նպա-

տակը: Սակայն խորագրէն ալ յայտնի է որ Տեղեւանին կամքը չէր Հայ եկեղեցւոյ բովանդակ կեանքն ու բխար նկարագրել, սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը, Այս կողմանէ ամփոփ է նիւթին վերջնական զրուած սահմանը, սկզբանէ կամ կ'ենթադրուի ի գլխաւորաբար Ս. Գրիգորի մեծագործ ձեռնարկութեանէ մինչեւ Ե. զարու վերջերը, մինչեւ այն կէտն՝ երբ մեծ ճգնաժամ մը անկախ գ'իւլէր Հայոց եկեղեցին Վահանայ Մամիկոնեայ քաղութեամբն եւ Եղիշէ. Կանգալու մը իմաստուն վարչութեամբն: Արդէն այս վերջնական վերջին ալ սահման է ոչ միայն Հայոց եկեղեցւոյ հնագոյն պատմութեան, այլ առհասարակ ընդհանուր պատմութեան հնութեան վերաբերող ջրմանն: Ընկէ ետքը միջին ժամանակները կը սկսին բոլոր քաղաքակրթաշխարհի համար, երբ հիմնապէս ալ փոխուած էին հնութեան քաղաքական պարագաները: Հայոց եկեղեցւոյ համար ալ մեծապէս փոխուած են պարագաները՝ Բաբելոնի օրերէն ի վեր, եւ իւր ընդհանուր բխարն անկէ ետքն աւելի նուազ կապ ունի ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, յամենայն զի այս շատ աւելի նուազ՝ քան որ էր յառաջ Ս. Գրիգորի եւ իւր անդուգական յաջորդաց, Ներսիսի եւ Սահակայ օրով: Ըստ այսմ Ուսուցչապետին երկասիրութեան նիւթն յատկապէս Գ. Դ. եւ Ե. զարբեր, որոնք արդէն ամեն տեսակէտով ազգային հնագոյն պատմութեան ամենակարեւոր շրջանը կը կացուցանեն:

Միւս կողմանէ աւելի ընդարձակ է գրքին

1. Իւր գործերէն հայերէն թրգմ. «Լրաբար Ս. Գրոց մէջ, ուսուցչապետութիւնից թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլե-դիմանս Վիեննա 1901, 8՝ էջք 81. (Աղբ. Մատ. 1. Թ.) նախ «Հանդես» Ուսուցչ. 1901, Թ. 7, 8, 10—12. — «Եղեւանի Եղեւանացի գործոյն յօրինման ժամանակն ու վաւերականութիւնը» «Հանդ. Ուսուցչ. 1898, էջ 22—5, 110—3, 201—6. (Հմտ. նախ. Եղեւանի գրքով, թարգմանութեան մասին գրուածը» «Հանդ. Ուսուցչ. 1901, էջ 212—3. — «Ս. Գրոց յարգն ու արժէքը հին Հայոց քով» «Հանդ. Ուսուցչ. 1897, էջ 129—137. Թարգմ. սխառակէն Հիւրեանի կողմէ գործերը:

2. Die katholische Kirche in Armenien, ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung. Ein Beitrag zur christlichen Kirchen- und Kulturgeschichte, von Simon Weber, Freiburg im Breisgau (Herder) 1903. S. XX, 532.